10. Moskovcev, N. (2004) *Vashu mat', sjer! Illjustrirovannyj putevoditel' po amerikanskomu slengu* [Your mother, sir! Illustrated American Slang Guide]. Saint Petersburg, Piter Publ., 480 p.
11. Potebnja, A.A. (1905) *Iz zapisok po teorii slovesnosti* [From notes on the theory of literature]. Kharkov, 652 p.
12. Potebnja, A.A. (1973) *Psihologija poeticheskogo i prozaicheskogo myshlenija* [Psychology of poetic and prosaic thinking] *Khrestomatyia po ystoriy russkoho iazykoznanija* [Readings on the history of Russian linguistics]. Moscow, High school Publ., p. 239 – 253.
13. *Tabu* [Tabu] / *Vikipediia* [Wikipedia]. – Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Tabu>
14. Vojtovych, V. (2002) *Ukrains'ka mifolohiia* [Ukrainian myology]. Kuiv, lybid', 664 p.

Межжеріна Г.

д.філол.н., проф., Національний авіаційний університет (Україна)

Mezhzherina H.

Doctor Hab., Professor, National Aviation University (Ukraine)

ЛІТОПИСНІ ПОРТРЕТИ XI–XIII СТ. ТА ІЄРАРХІЯ ЗНАЧЕНЬ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ЛЕКСЕМ ПЛЕМЯ І РОДЬ

THE ANNALISTIC PORTRAITS OF THE XI–XIII CENTURIES AND THE HIERARCHY OF MEANINGS IN THE LEXEMS

ПЛЕМЯ AND РОДЬ SEMANTIC STRUCTURE

Показано, що літописна тенденція створення узагальненого соціально-етичного портрета соціальної верстви (князів, княгинь, священників тощо), клану, роду (клану Володимира Мономаха та ін.), племені, народу (монголо-татар, половців тощо) може бути співвіднесена з ієрархією лексико-семантичних варіантів у семантичній структурі термінів родства племя і родь. З'ясовано, що концептуалізація індивідуалізованого образу людини (Юрія Долгорукого, Бориса,

Гліба та ін.) визначена її місцем у родинно-становій ієрархії. Джерелом матеріалу слугують східнослов'янські писемні пам'ятки XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, літопис, семантика, соціально-етичний портрет, лексеми племя, родъ.

The research focuses on the fragment «socio-ethical assessment of person» of the early East Slavic world view. The conceptual domain of the fragment has been illuminated in the substantive-adjectival discours. It is the first time that the hierarchy of lexical-semantic variants in the structure of the meaning of the terms племя and родъ (descendant → family → tribe → genus, clan → social strata → people) coincides with the hierarchy of individualized and generalized socio-ethical portraits (an individualized portrait of a person → a portrait of a clan, a genus; a generalized portrait of a tribe → a portrait of a social strata → a portrait of a people) within the Kyiv Rus' period world view. Lexems племя and родъ can be traced back to the roots with the original meaning «which multiplied, increased, grew from one root, from one ancestor» and due to this, are interchangeable in ancient Slavic writing (this is shown in the study of P. O. Lavrovskiy). The microfragment «portrait of the social strata» consists of ethical portraits of princes, princesses, clergy, etc. It was revealed that the semantics of the terms кѣназь and кѣназьини correlates with the semantics of the terms племя and родъ. In the content of all these terms there is a combination of the semantics of birth, family relationships, tribal relations with the semantics of knowledge. In our opinion, the reason for the coincidence of portraitsclergy with portraits of princes is the development of the Indo-European root reflexes (to which the term кѣназь goes back) in the direction of semantics saint, sacred. It was proved that the hierarchy of the world view microfragments repeats social-tribal relations, social and family relationships in Kyiv Rus'. Microfragment «portrait of a clan» is represented by namings Ольговичи, Володимиричи, Ростиславичи, Мстиславичи, etc. In a certain context, the term племя could denote a large family, separate branches of the genus, people, tribe. The conceptualization of an individualized image of a person was determined by its place in the family-class hierarchy. Comparison of socio-ethical portraits of persons of the princely family (grand dukes Boris, Gleb, Andriy Bogolubskiy, Alexander Nevskiy, Izyaslav Mstislavovich, etc.) revealed that the functional-semantic peculiarities of nouns and adjectives with the meanings of an ethical assessment of a person reflect subordination between family members. The article is based on the analysis of Old East Slavic literary monuments of the XI–XIII centuries.

Key words: Kyiv Rus', chronicle, semantics, socio-ethical portrait, nouns племя, родъ.

Висловлюючи думку про те, що розуміння самотнього життя народу і внутрішньої будови окремої мови цілком залежить від уміння побачити своєрідність національного духу в його повноті і що сила впливу духу на мову визначає закономірність і багатство розвитку мови, В. Гумбольдт зазначив: «У всьому своєму стрункому сплетенні вона є лише продуктом мовної свідомості нації (*Wirkung des nationalen Sprachsinns*), і тому на головні питання про початки і внутрішнє життя мови, – а саме тут ми підходимо до витоків найважливіших мовних відмінностей, – взагалі не можна належним чином відповісти, не піднявшись до точки зору духовної сили й національної самотності» [Gumboldt 1984: 47]. Характер тієї чи іншої мовної картини світу визначається не тільки мовними відмінностями, а й мовними подібностями; перебуваючи в діалектичній єдності, аналогія і відмінність (відмінності), подібне і несхоже, близьке і контрастне відбивають відношення між предметами та явищами.

Аналогія відношень, спільне, подібне, аналогічне в системі зв'язків між предметами і явищами, з одного боку, і різного роду семантичними зв'язками, – з іншого, сягає семантичного начала – первня, в якому потенційно існує чітка система семантичних зв'язків і яким може виступати внутрішня форма слова. За словами В. М. Манакіна, «ВФ слова, виростаючи з етимону, який своєю чергою є віддзеркаленням архетипічного образу, зберігає колективне несвідоме у вигляді власного психоенергетичного імпульсу, що притаманне самому архетипові» [Manakin 2014: 41-42]. Семантика слова хоча й повільно, але безперервно змінюється, перебуває в русі, який є формою і способом її буття. Незалежно від виду та інтенсивності семантичні трансформації завжди зберігають зв'язок з первинним значенням, тією ознакою, яка поклала початок розвитку семантики лексеми.

Зв'язки між предметами та явищами відбиваються і на внутрішній організації семантичних компонентів окремих лексем, і на внутрішніх структурних зв'язках між конституентами лексичних угруповань, і на польовій структурі цих угруповань. Ієрархічна, нерідко причинно-наслідкова залежність між складниками семантичної структури слова і складниками мовних картин світу, наявність спільних параметрів їхньої організації – усе

це є виявом закономірного розвитку мови, свідченням нерозривності мови і мислення. Відображаючи логіку мислення, закони логічної семантики поширюються на співвідношення та ієрархічну залежність семантичних компонентів у семантичній структурі слова; «мислительні операції здійснюються за допомогою мови та мовних знаків, які є засобом акумуляції, формалізації та трансляції інформації. <...> Мислення відтворює певні процеси дійсності і має в ній відповідні аналогові явища» [Filosofskiy 2002: 378-379]. Виявлення подібностей на семантичному рівні, аналогій, які водночас торкаються і алгоритму мислення, структури світосприйняття, і семантичної структури окремих слів, розкриває зовні непомітні, приховані, мікрофрагменти мовної картини світу.

Істориками мови давно помічено продуктивність поєднання лінгвістичного аналізу з філософським осмисленням матеріалу, коли проведення реконструкції семантики лексем здійснюється з урахуванням культурного фону, соціально-історичних відносин. «Простежити <...> усі ці перетворення внутрішнього слова, підмітити всі переходи його від одного значення до іншого, часто від грубо предметного до високо духовного, чи не означає прояснити поступове змінення розумової здібності народу, взагалі його духовних сил» [Lavrovskiy 1853: 285], – писав П. О. Лавровський в 1853 році, а згодом, у 1867 році, у праці «Коренное значение в названиях родства у славян» повною мірою реалізував свою програмну позицію, філософську, лінгвістичну інтенцію, продемонстрував, як значення слова змінюється зі зміною свідомості народу та його окремих представників. Застосувавши польовий підхід до вивчення історії семантично пов'язаних лексем, зокрема, термінів *племянникъ*, *племянница*, *племя*, учений дійшов висновку про те, що «ближче за все корінь іменника племя стоїть у зв'язку із скр. *rag* (-*pr̥*), з греко-латинським *πλεω*, *pleo*, у смислі наповнювати, помножувати, у пасивному значенні – примножуватися, рости. Від цього кореня утворилися і в споріднених мовах вирази, які цілком відповідають у слов'янській не тільки племені, а й плъку (рос. полку), яке має в основі своїй той самий корінь *pr̥* та означає первісно множину, натовп. Так, литов. *pulkas* і за формою і за значенням відповідає слов. *плъкъ*, давньовірхньонімецькому

folc, <...> латин. *populus* <...> грецьк. *πλῆθος*, – усі зі значенням натовпу, множини і, нарешті, народу. <...> Із таким загальним значенням який примножився, збільшився, виріс від одного кореня, від одного родоначальника ми й застасемо слово *племя* в найдавнішій писемності слов'янській» [Lavrovskiy 2005: 50-51]. За спостереженням П. О. Лавровського, розвиток значень термінів *племя*, *родъ* відбувався в одному напрямку, що слово *родъ* так само, як слово *племя*, «за своїм коренем *rudh*, рости, означає насамперед те, що зросло, примножилося» [Lavrovskiy 2005: 51]. Паралелізм компонентів семантичної структури термінів *племя* і *родъ* зумовлений самостійним розвитком семантики цих слів* як таких, що належать до одного кола понять зі спільним асоціативним полем і причинно-наслідковими відношеннями. Ставимо за мету показати, що в межах мовної картини світу Київської Русі [Mezhzherina 2006] стратифікація психологізованих соціально-етичних портретів осіб має помітні збіги з кореляцією значень термінів родства, насамперед слів *племя* і *родъ*.

Увага літописця звернена до внутрішнього світу людини, кожний образ є індивідуальним, портрети індивідуалізованими. Це внутрішній план, так би мовити «план ізсередини». Водночас є план «зверху», погляд на всю картину в цілому, подібно до знімку Землі з космосу. Досліджуваний фрагмент картини світу Східної Славії складається з мікрофрагментів, кожний з яких має свій набір портретів із превалюванням певної провідної концептуальної ідеї, що відбиває оцінну характеристику морально-етичного ряду. Тим самим мікрофрагменти мовної картини світу уподібнюються мікрофрагментам живописних картин, забарвленим у різні кольори або відтінки.

* Розглядаючи типи полісемічних моделей у зв'язку з явищем семантичної аналогії, О. О. Тараненко зазначав, що «при паралельному смисловому розвитку членів лексичних систем мають місце: 1) випадки, коли паралелізм утворюється як результат розвитку одних компонентів з орієнтацією на значення інших, як наслідування моделей одних членів групи з боку інших; 2) випадки, коли паралелізм зумовлюється самостійним розвитком кожного з компонентів» [Taranenko 1980: 10].

На тлі картини світу вимальовуються узагальнений етичний портрет соціальної верстви – князів, княгинь, бояр, посадників, священників, ремісників тощо. Ми вже бачили, що такі основні терміни родства, як *племя* і *родъ*, П. О. Лавровський зводить до коренів із загальною семантикою народження, примноження, зростання від одного кореня, від одного родоначальника. Подібна закономірність спостерігається і в організації мікрофрагментів, репрезентованих узагальненими етичними портретами соціальних верств. Над усією будовою височить мікрофрагмент – портрет князя XI–XIII ст. Це найвищий щабель, до якого спрямована вся система оповіді. Показово, що і самий термін *кѣназь* у своїй основі відбиває семантику, спільну із семантикою термінів *племя* і *родъ*. Давньоруське і старослов'янське *кѣназь* сягає псл. **kъnęзь* – раннього запозичення з герм. **kuninga-* «голова роду, вождь племені», яке простежується в дсакс. *cuning*, двнім. *chuning* і є континуантом кореня **ġen-*, *ġene-* «народжувати» (ЕССЯ, XIII, 200-201; Преобр., I, 324). Князь – це не тільки голова роду, а й вождь, наділений мудрістю. О. М. Трубаčov виявив, що індоєвропейські основи **ġen-* «рід, народжувати (-ся), мати родові зв'язки» і **ġen-* «знати», які більшістю лінгвістів розглядалися як випадкові омоніми, насправді є етимологічно спорідненими, довів етимологічне походження **ġen-* «знати» від **ġen-* «народжувати, народжуватися, мати родові зв'язки, бути рідним» [Trubachev 1957: 92]. Поєднання семантики народження, родових зв'язків із семантикою знання відбилася як у змісті самого слова *кѣназь*, так і в особливостях уживання в літописах оцінних епітетів-означень поряд з іменем князя. Як голова роду князь наділений знанням, до його літописного портрета входять епітети-означення *доумень*, *моудрыи*, *смысленыи*, які маркують семантику мудрості, розуму: «Левъ кназь *доумень*» (*1291, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 307); кн. Ігор «бысть храборъ и *мудръ*» (*854, ЛН, арк. 29 зв.); «Данило кназь <...> *моудрыи*» (*1264, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 287); «добры, и *смыслены*» (*980, ЛР, арк. 44 зв.); «кн(а)зи *мѣдри* сѣтъ» (*1216, ЛСа-1, арк. 221 зв.). Структура значень лексем *моудрость*, *моудрыи*, *моудрьць* свідчить про те, що в Київській Русі *мудрість* розумілася насамперед як «знання; розум; філософія». Князь – це той, хто сповнений божественної мудрості:

«*богомудраго* <...> Ярослава Всеволодича» (*1241, ЛНик-1, 118); «*бо(го)мудрыи* князь Рюрикъ» (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 243).

Термін *кѣнагыни* також є континуантом іє. **ġen-*, *ġene-* «народжувати», але оскільки княгиня стоїть на один щабель нижче, ніж князь, її залежний статус вплинув і на особливості моделювання соціально-етичних портретів, і на їх кількість, і на те, що хроніст звичайно не називає імені княгині. Під *1176 роком пропріальне ім'я *Ростиславля* позначає дружину кн. Ростислава Георгійовича Суздальського: «Мѣстислав же бѣжа к Новугороду . а Юрополкъ Рязаню . а *Ростиславлюю* . м(а)т(е)рь их с снохома приаша Володимерци» (*1176, ЛС-1, арк. 127 зв.). Офіційне ім'я княгині невідоме. Ідентифікація княгині може бути ускладнена збігом у написанні різних за походженням імен. Так, ще один андронім, утворений від імені Ростислав, виявлений під *1206 р.: «к(ъ)н(а)зь Всеволо(д) <...> и дщи є(г)(о) Всеслава . *Ростиславля*» (*1206, ЛС-1, арк. 244 зв.). У даному випадку йдеться про Всеславу Всеволодівну, дружину іншого кн. Ростислава – Ростислава Ярославича. Портретів княгинь у текстах XI–XIII ст. у тридцять разів менше, ніж портретів князів: хвалебні епітети літописець включає в некрологи-характеристики лише дев'яти княгинь. Акцентуалізація індивідуальних рис визначена орієнтацією на християнську ідеологію та родинно-станову ієрархію. Побудовані з одиничних епітетів, переважно прикметника *благовѣрныи*, портрети княгинь практично зводяться до формули «*престависа благовѣрнаа кѣнагыни*». Щоб удостоїтися честі здобути хвалебний епітет-означення, княгиня мала здійснити майже подвиг, але навіть цього іноді було недостатньо. Усупереч очікуванням етичний портрет святої кн. Ольги є лаконічним, стертим, побудованим за допомогою семантично близьких ад'єктивів *благовѣрныи*, *блаженныи*, *христолюбивыи*. Така невиразність компенсована наявністю субстантива *моудрость*, який стоїть поряд з означеннями та імпліцитно виражає зв'язок семантики родових зв'язків із семантикою знання, підкреслюючи етимологічну спорідненість основ **ġen-* «народжувати» і **ġen-* «знати», до яких зводиться псл. **кѣпѣзь*: «блаженная Олга *искаше добра и мудрости божия*» (*955, ЛН, 115); «блаженная Олга *искаше мудростию* всего въ свѣтъ семъ» (*955, ЛН, 115).

Після XIII ст. словосполучення *свѣтълыи кѣназь* перетвориться в ділових документах на усталене термінологічне. Переконливими є міркування В. В. Колесова, який слідом за О. Є. Пресняковим та Б. О. Рибаківим висловлює припущення, що поява в текстах X ст. словосполучення *свѣтълыи кѣназь* є, з одного боку, результатом перекладу формули візантійського протоколу, а з другого – язичницького вшанування світла у слов'ян [Kolesov 2000: 232]. У слов'янських, балтійських, іранських мовах рефлексі іє. *k'uen-to- (псл. *svēt-) інституювались як позначення святого, священного [Todorov 1995: 441-490]. Як зазначає М. В. Попович, «верховна влада в давній індоевропейській спільності належала <...> царю-магу, функцією якого було відокремлення внутрішнього від зовнішнього, священного від мирського <...> В оточення такого царя-мага входили і колегія жерців, і родові старійшини *kun-ing-az» [Popovich 1985: 142]. За певними параметрами поняття честі священнослужителя збігається з поняттям честі князя, а це, у свою чергу, спричиняється до появи ідентичних портретів, збігу портретів духовних осіб із портретами князів: митрополит Михаїл «*тихъ убо бѣ, и кротокъ, и смиренъ, и милостивъ*» (*988, ЛНик-1, 57) = «*князь тихъ, и кротокъ, и смиренъ, и милостивъ*» (*1003, ЛНик-1, 68). Майже не відрізняються від княжих портрети архімандрита Юріївського монастиря в Новгороді Сави Гречина, учня Феодосія Печерського Стефана, ростовського єпископа Пахомія.

Ієрархія мікрофрагментів досліджуваної картини світу повторює соціально-родові відносини в Київській Русі; на третьому зверху шаблі розташовується мікрофрагмент, який репрезентує узагальнений етичний портрет роду, або клану. На позначення представників княжого роду, клану в літописах виявлені неофіційні іменування *Ольговичи, Володимиричи, Ростиславичи, Мстиславичи* тощо. Подібні іменування об'єднували не тільки синів, а й онуків та правнуків голови роду. Так, *Ольговичи* – нащадки чернігівського князя Олега Святославича, який помер *1115 р., фігурують у Лаврентіївському літописі аж до *1210 р.: «Половци не взе(м)ше вѣсти *Олговичъ*» (*1127, ЛС-1, арк. 98 зв.); «и вси *Олговичи* проса мира» (*1210, ЛС-1, арк. 148).

Відзначаючи, що слова *племя* і *родъ* у давніх пам'ятках є взаємозамінними, синонімічними, П. О. Лавровський висловлює думку про те, що «на синонімічність обох слів указує <...> і саме походження» [Lavrovskiy 2005: 50], здатність виражати первинне значення «примножуватися, зростати від одного кореня». У значенні «рід, клан» термін *племя* вжитий щодо смоленських князів Ростиславичів; статті 1216 р. Суздальського та Никонівського літописів містять узагальнений портрет клану Ростислава: «Кнази же м(и)л(о)(с)тиви *племя* же *Ростіславле* . и до хр(и)(с)тианъ добри» (*1216, ЛСа-1, арк. 226); «*Ростиславла племяни* . да кн(а)зи мѣдри» (*1216, ЛСа-1, арк. 221 зв.); «*Ростиславле племя* князи мудры и храбры» (*1216, ЛНик-1, 71). Ростиславичі є нащадками київського князя Ростислава, сина Мстислава Великого й онука Володимира Всеволодовича Мономаха. Соціально-етичні портрети представників клану Володимира Мономаха моделюють вагому частину фрагмента «етичний портрет роду, або клану». В одному лише Київському літописі наявні портрети чотирьох синів (Мстислава, Ярополка, В'ячеслава, Юрія) і п'яти онуків (Ізяслава, Святослава, Ярослава, Всеволода, Гліба) Володимира Мономаха, уславлення яких триває протягом всього XII ст. Серед портретів синів, онуків, правнуків Мономаха виділяються великі гілки: портрети представників роду Мстислава Великого і портрети представників роду Юрія Долгорукого. Як бачимо, термін *племя* поширювався як на весь великий рід, так і на окремі гілки роду.

У певному контексті термін *племя* міг позначати цілий *народ*: «Слово *племя* почало виражати поняття дуже широке, сукупність уже декількох окремих родів, що розвинулися з одного спочатку роду. Потроху це широке поняття перейшло в общність для позначення вже цілого народу» [Lavrovskiy 2005: 52]. Коментуючи літописний текст – «придоша *языци* не знаеми, ихъ же добрѣ никто же не вѣсть <...> и котораго *племене* суть», П. О. Лавровський припускає, що «тут, очевидно, *племя* вжите замість *народъ*» [Lavrovskiy 2005: 52]. Дозволимо собі подивитися на предмет дещо з іншого боку. Перед нами сполучення в одному контексті близьких за змістом слів *языкъ* і *племя*; таке поєднання є подібним до парних літературних формул «горе и печаль», «страхъ и ужасъ», «радость и

весельє», які, за висновком В. В. Колесова, «мали суто прагматичну мету – на основі зближення окремих значень поєднаних слів утворити поняття збірного смислу, художня сила якого виникає із сумісності раніше різноспрямованих смислів» [Kolesov 1989: 145]. Гадаємо, у наведеному вище літописному фрагменті термін *племя* використаний на позначення не народу, а саме племені: у перекладі це звучало б так: «прийшли *народи* невідомі, їх же добре ніхто не знає <...> і якого вони *племені*». Розмежування змісту термінів *языкъ* і *племя* спостерігається і в словосполученні *иноплемененыа языки*, ужитому в Збірнику молитов XIII ст. – «и побѣжа(а) іако же *иноплемененыа языки*» (СДРЯ XI–XIV, IV, 159), де *иноплеменьныи* означає «іноплемінний, чужоземний». Субстантив *иноплеменьникъ* з відповідним значенням фігурує в літописах в уживанні щодо татар та половців: «Придоша *иноплеменьници* глаголемѣи Татарове» (*1238, ЛН, 286); «*иноплеменьници* погании оступиша Рязань» (*1238, ЛНс, арк. 122); і також про половців – «Придоша *иноплеменьници* на Руську землю . Половци мнози» (*1068, ПВЛ-1, арк. 56 зв.); «придоша *иноплеменьници* . на Роускою землю . безбожнии . Измалтанѣ . ѡканьнии . Агаране» (*1179, ЛК, ЛН-3, 612). Словник кваліфікує значення іменника *иноплеменьникъ* як «іноплемінник, чужоземець» (СДРЯ XI–XIV, IV, 159), але варто звернути увагу на те, що в праці «Коренное значение в названиях родства у славян» відзначено розвиток семантики цього терміна в напрямку більш загального поняття: «іноплеменникъ, який позначав спочатку людину іншого племені, роду, став означати людину іншої народності» [Lavrovskiy 2005: 52]. Перед нами воднораз і генералізація, і конкретизація поняття. Відзначивши семантичну кореляцію значень термінів *племя*, *иноплеменьникъ*, *родъ*, учений показав, що подібно до того, як у семантиці терміна *иноплеменьникъ* на основі значення «людина іншого племені, роду» виникло значення «людина іншої народності», у значенні терміна *родъ* відбувся перехід від значення «рід, усі члени родини, включаючи пращурів» до значення «нація, народ» [Lavrovskiy 2005: 52-53].

Зіставлення соціально-етичних портретів представників княжого роду (князів Бориса, Гліба, Андрія Боголюбського, Олександра Невського, Ізяслава Мстиславича, княгині Феодосії та ін.) виявило, що особливості

вживання іменників і прикметників зі значенням моральної оцінки особи відбивають субординацію між членами родини, що концептуалізація індивідуалізованого образу людини визначена її місцем у родинно-становій ієрархії. Незважаючи на те, що князі Борис і Гліб уособлюють парну жертву, їх соціально-етичні портрети на сторінках писемних пам'яток нетотожні. Використання епітетів-означень (*блаженнии, богоблаженнии, кротькьи, моудрыи, правдивыи, прѣблаженнии, сватыи, съмѣреннии, тихыи* тощо) поряд з іменами Бориса і Гліба підпорядковане закономірності. Індивідуалізований портрет старшого брата – кн. Бориса утворений за допомогою більшої кількості хвалебних означень, ніж портрет кн. Гліба: портрет кн. Бориса містить тринадцять хвалебних означень, портрет кн. Гліба – дев'ять. Князь Борис – *блаженнии, прѣблаженнии, богоблаженнии*, а князь Гліб лише *блаженнии*; Борис – *кротькьи, съмѣреннии, тихыи*, а Гліб лише *кротькьи* і *тихыи*. У концептуалізації образів Бориса і Гліба мотив покори переломлюється крізь призму мотиву поваги до батька та мотиву поваги до старшого брата. Семантика друс. *послоушьливъ* і *скоропослоушьливыи* маркує покору й слухняність не до всіх, а тільки до батька: «Глѣбъ <...> бѣ бо *послушиливъ* о(т)цю» (*1015, ЛР, арк. 76-76 зв.); «володимиръ <...> призывавъ Бориса <...> *скоропослоушьливааго*» (сп. XII, УспСкБГ, 117). Гліб із повагою ставиться до старшого брата Бориса («Сиче же іму [Борису] молацася по вси часы. а с(вя)тыи *Глѣбъ послушаше ѹго [Бориса]* сѣда и не ѹлучашеся ѹ бл(а)ж(е)наго бориса. но с нимъ д(е)нь и ноць *послушаше ѹго*» – к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 184), Борис – до старшого брата Святополка («възрадовася рекыи сии ми бѣдетъ іако о(те)ць» – там же, 187-188; «Не бод (у ркп. так. – *Г. М.*) мнѣ взяти руки на бра (у ркп. так. – *Г. М.*) своег(о) стареишег(о), аще отци, ми умре, то сеи ми будетъ въ о(т)ца мѣсто» – *1015, ЛР, арк. 74 зв.; «не противень іесмь братѹ своеѹмѹ старѣйшомѹ» – к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 189). Щодо Бориса використано хвалебне означення *скоропослоушьливыи*, а щодо Гліба – означення *послоушьливъ*, яке виражає менш високий ступінь зазначеної ознаки.

Орієнтація на родинно-станову ієрархію наявна в способах репрезентації роду Олександра Ярославича Невського. Посилення

позитивної оцінки представників роду Олександра Невського відбувається в такому напрямку: кн. Феодосія (мати кн. Олександра) → кн. Ярослав (батько кн. Олександра) → кн. Олександр Невський. У словесному портреті матері кн. Олександра субстантивні означення відсутні, у портреті батька з'являється один іменник (*моужелюбъць*), у портреті кн. Олександра – ще один (*нищелюбъць, мьнихолубъць*). В етичній характеристиці кн. Олександра позитивна ознака більш інтенсивна й багатогранна, ніж у характеристиці його батька. В оцінці літописця кн. Ярослав – глибокоповажний, кн. Олександр – не тільки глибокоповажний, а й надзвичайний, неповторний, такий, якого обожують, до якого ставляться з благоговінням і страхом. Градуальність знайшла вияв у поступовому збільшенні в портретах кількості хвалебних епітетів, зміні кількісного балансу між субстантивними і ад'єктивними епітетами-означеннями, позначилася на особливостях включення в текст етикетних словосполучень і рідковживаних слів.

Отже, стратифікація психологізованих соціально-етичних портретів осіб у межах мовної картини світу Київської Русі може бути співвіднесена з кореляцією значень термінів родства *племя* і *родъ*. Ієрархія лексико-семантичних варіантів у семантичній структурі термінів *племя* і *родъ* (нащадок → сім'я → родина → плем'я → рід, клан → верства → народ) збігається з ієрархією індивідуалізованих та узагальнених соціально-етичних портретів (індивідуалізований портрет особи → портрет клану, роду; узагальнений портрет племені → портрет соціальної верстви → портрет народу); особливості концептуалізації індивідуалізованого образу людини визначені її місцем у родинно-становій ієрархії.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Бугосл.ЧтБ

- Chitannya pro svv. knn. Borisa ta Gliba prepod. Nestora. *Istor.-filol. viddil VUAN, zb. no 77*. Kyiv, 1928, tom 1, 179-206.

КП

- Kiyev-Pecherskiy paterik. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi*. Moskva: Khud. lit., 1980, vyp. 2, 411-622.

- ЛГВ, ЛИ-3** – Letopis Galitsko-Volynskaya. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: «Yazyki russkoy kultury», 1998, tom 2, 717-938.
- ЛК, ЛИ-3** – Letopis Kiyevskaya. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: «Yazyki russkoy kultury», 1998, tom 2, 284-711.
- ЛН** – Novgorodskaya pervaya letopis mladshogo izvoda. Po Komissionnomu spisku. *Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshogo izvodov*. Moskva – Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1950, 101-427.
- ЛНик-1** – Letopisnyy sbornik, imenuyemyy Patriarshey ili Nikonovskoyu letopisyu. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: «Yazyki russkoy kultury», 2000, tom 10, 248 s.
- ЛНс** – Novgorodskaya pervaya letopis starshego izvoda. Po Sinodalnomu spisku XIII–XIV vv. *Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshogo izvodov*. Moskva – Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1950, 13-100.
- ЛР** – Radzivilovskaya letopis. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Leningrad: LO «Nauka», 1989, tom 38, 178 s.
- ЛС-1** – Suzdalskaya letopis po Lavrentyevskomu spisku 1377 g. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: «Yazyki russkoy kultury», 1997, tom 1, 289-488.
- ЛСа-1** – Suzdalskaya letopis po Akademicheskomu spisku ser. XV v. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: «Yazyki russkoy kultury», 1997, tom 1, 489-540.
- ПВЛ-1** – Povest vremennykh let po Lavrentyevskomu spisku. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: «Yazyki russkoy kultury», 1997, tom 1, 1-286.
- Преобр.** – Preobrazhenskiy A. G. Etimologicheskii slovar russkogo yazyka: V 2 t. Moskva: Gos. izd-vo inostr. i nats. slovarye, 1959, tom 1, 718 s.
- СДРЯ XI–XIV** – Slovar drevnerusskogo yazyka (XI–XIV vv.): V 10 t. Moskva: Rus. yaz., 1991, tom 4, 559 s.

- УенСкБГ** – Anonimnoye Skazanie o svv. knn. Boris i Gleb v Uspenskoy redaktsii. *Istor.-filol. viddil VUAN, zb. no 77*. Kyiv, 1928, tom 1, 115-137.
- ЭССЯ** – Etimologicheskii slovar slavyanskikh yazykov. Praslavianskiy leksicheskiy fond [Otv. red. O. N. Trubachev]. Moskva: Nauka, 1987, vyp. 13, 285 s.

REFERENCES:

1. Gumboldt V. (1984). Izbrannyye trudy po yazykoznaniyu. Moskva: Progress. 400 s. (in Rus.).
2. Kolesov V. V. (1989). Drevnerusskiy literaturnyy yazyk. Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta. 296 s. (in Rus.).
3. Kolesov V. V. (2000). Drevnyaya Rus: Naslediye v slove. SPb.: Filol. fak-t Sankt-Peterb. gos. un-ta, kn. 1, 326 s. (in Rus.).
4. Lavrovskiy P. A. (1853). Zamechaniya ob osobennostyakh slovoobrazovaniya i znacheniya slov v drevnem russkom yazyke. *Izvestiya Imp. Akademii nauk po Otdeleniyu russkogo yazyka i slovesnosti*, tom 2, 273-291 (in Rus.).
5. Lavrovskiy P. A. (2005). Korennoye znacheniye v nazvaniyakh rodstva u slavyan. Moskva: Editorial URSS. 144 s. (in Rus.).
6. Manakin V. V. (2014). Vnutrishnya forma slova v aspektakh zistavnogo movoznavstva. *Movoznavstvo*, vyp. 5, 35-44 (in Ukr.).
7. Mezhdzerina H. V. (2006). Lyudina v movniy kartini svitu chasiv Kyivskoï Rusi. Kyiv: Vid. tsentr KNLU. 448 s. (in Ukr.).
8. Popovich M. V. (1985). Mirovozzreniye drevnikh slavyan. Kiev: Naukova dumka. 167 s. (in Rus.).
9. Taranenko O. O. (1980). Polisemichniy paralelizm i yavishche semantichnoï analogii. Kyiv: Naukova dumka. 115 s. (in Ukr.).
10. Toporov V. N. (1995). Svyatost i svyatyte v russkoy dukhovnoy kulture. Moskva: «Gnozis» – Shkola «Yazyki russkoy kultury», tom 1, 875 s. (in Rus.).
11. Trubachev O. N. (1957). K etimologii nekotorykh drevneyshikh slavyanskikh terminov rodstva. *Voprosy yazykoznaniya*, no. 2. pp. 86-95 (in Rus.).
12. Filosofskiy entsiklopedichniy slovník (2002). Kyiv: Abris. 742 s. (in Ukr.).